

ΤΟ ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ ΜΑΘΗΜΑ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΕΘΝΟΥΣ.

— 6 —

Ὡς καὶ ἄλλοτε διὰ τῆς Πανδιώρε διακεκριμένως
τινάς πραγματείας ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Πανεπιστημίῳ
παραδιδόμενας ἐδημοσιεύσαμεν, αὐτὰ καὶ ἡ νῦν νο-
μίζομεν ὅτι χαρίζομεθα ταῖς ἀναγνώσταις ἡμῶν.
παρατιθέντες αὐτοῖς τὸ πρῶτον, κατὰ τὴν ἐναρξιν
τοῦ παρόντος σχολαστικοῦ ἔτους, διδασχὴν μαθήμα
ὑπὸ τοῦ Κ. Κ. Παπαρρηγόπουλου, καθηγητοῦ τῆς
Ἱστορίας, περιέχον δὲ τὴν συγκεφαλαίωσιν τῶν περὶ
Ἑλληνικῆς Ἱστορίας θεωριῶν αὐτοῦ. Δύο ὄντες οἱ
καθηγηταὶ τῆς ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, δι-
νεμήσαντες ὁρθῶς τὴν διδασκαλίαν τοῦ εὐρυτάτου
τούτου κύκλου τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων, εἰς τρόπον
ὥστε, ὁ μὲν αὐτῶν, ὁ Κ. Μανούσης, ἐβέβαιε κατ' ἔτος
ἐν εἰκόσι ζωηραῖς, περιεκτικαῖς καὶ συνεπτυγμέναις,
καὶ ἐν γλώσσῃ γλαφυρᾷ, τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν, ὁ
δὲ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἀναπτύσσει τὴν ἀπὸ τῶν
ἀρχαιοτέρων μέχρι τῶν σημερινῶν χρόνων τύχην τοῦ
Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἧς ἡ γνώσις εἶναι εἰς πάντα πε-
παιδευμένον Ἕλληνα ἀρεσκτος, ἡ δὲ σπουδὴ ἀποτελεῖ
ἐν τῶν κυριωτάτων μαθημάτων τοῦ Ἑλληνικοῦ Πα-
νεπιστημίου. Οἱ μὴ εὐτυχήσαντες ν' ἀκούσωσι τὸν
Κ. Παπαρρηγόπουλον διδάσκοντα, δύνανται νὰ ἐκτι-
μήσωσι τὴν περὶ τὴν ἱστορίαν, τὴν Ἑλληνικὴν μάλιστα,
δεινότητα τοῦ ἀνδρὸς ἐκ τῶν μονογραφικῶν αὐτοῦ κατὰ
διαφόρους καιροὺς ἐξέδωκεν ἢ ἰδίως ἢ εἰς τὸ παρὸν
ἢ εἰς ἄλλα περιοδικὰ συγγράμματα, Ἑλληνιστὶ ἢ
Γαλλιστὶ, περιεχούσας ὁμοῦ ἱστορικὴν ὕλην δύο
τόμων πούλαχιστον. Αἱ ἐπισημότεραι αὐτῶν ὥσων ἐν-
θυμούμεθα περιστρέφονται εἰς τὰ ἀκόλουθα ἀν-
τικείμενα.

- 1) Περὶ τῆς ἐποικίσεως Σλαυικῶν τινῶν φυλῶν εἰς τὴν
Πελοπόννησον.
- 2) Τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ἦτοι
κατὰ ποῖον ἔτος ἀκριβῶς ἐτάλω ἡ Κόρινθος ὑπὸ
Μομφίου.
- 3) Ῥωμαίων πρὸς τὴν Ἑλλάδα πόλευμα. — Περὶ δύο
ζητημάτων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. (Περὶ τῶν ὅπ'
ἀρ. 2 καὶ 3 ζητημάτων, δευτέρα πραγματεία. Ἀπεί-
τησις εἰς Κόρολον Ἑρμῆνιν).
- 4) Περὶ τῆς ἐν Μαραθῶν μάχης.
- 5) Περὶ τῶν τελευταίων εἰκονομάχων.
- 6) Περὶ τοῦ Ἀγίου Τάφου.
- 7) Περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν
δύο ἐτέρων μεγάλων Χριστιανικῶν θρησκεισμάτων.
- 8) Περὶ Μιχαὴλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου, ἀρχιεπι-
σκόπου Ἀθηνῶν.
- 9) Περὶ τῶν Σταυροφοριῶν. (Εἰσαγωγή. — Ἡ ἐπὶ τὴν
Ἑλλάδα στρατεία τοῦ Ροβέρτου Γουσκάρδου. — Ἡ πρῶ-
τη Σταυροφορία).

10) Περὶ τῶν Ἀλβανῶν, ἦτοι τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς
αὐτῶν σχέσεως πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν ἐθνικότητα.

11) Ὅτι οἱ πλείστοι τῶν μεγάλων βεζυρῶν τοῦ Τουρκι-
κοῦ κράτους κατήγοντο ἀπὸ Χριστιανῶν.

Ἴδου δὲ ὁ κατὰ τὴν ἐναρξιν τοῦ ἐνεστῶτος
σχολαστικοῦ ἔτους εἰσαγωγικὸς τοῦ καθηγη-
τοῦ τούτου λόγος.

Ἔρχομαι νὰ ἐκθέσω τὸ δεύτερον ἀπὸ τῆς καθέδρας
ταύτης τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀπὸ
τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων.

Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ἐξεπλήρωσεν ἄχρι τοῦδε δύο
μεγάλαις ἱστορικαῖς ἐντολαῖς, καὶ ἴσως κέκληται νὰ ἐκ-
πληρώσῃ καὶ ἄλλην τρίτην, μὴ ἐλάσσονα τῶν προ-
τέρων. Ἐν μὲν τῇ ἀρχαιότητι, ἐβόλα τὰς βάσεις τοῦ
ἐλευτέρου διανοητικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου, δι' οὗ ἰδίως
ἐκτοτε ἡ ἀνθρωπότης ἐπρόκοψε καὶ ἠδαιμόνησεν ἐν
δὲ τῷ μέτῳ αἰῶνι, ὑπῆρξεν ὁ κύριος ἀπόστολος καὶ
πρόμαχος τοῦ θείου λόγου, δι' οὗ συνεπληρώθη καὶ
ἡσυχασίη ἡ ἠθικὴ τῆς ἀνθρωπότητος διάπλαισις· εἰς
δὲ τοὺς νεωτέρους χρόνους, διέσωσε τὴν ἐθνικότητα
ἐκείνην, εἰς ἣν πιθανῶς ἀπόκειται ἡ πολιτικὴ καὶ
ἠθικὴ ἀναμόρφωσις τῆς Ἀνατολῆς.

Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ὑπάγεται, καθὼς καὶ τὸ ὁμο-
γενές αὐτοῦ Ῥωμαϊκόν, εἰς τὸν Ἰνδοευρωπαϊκὸν κλά-
δον τῆς Καυκασικῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους φυλῆς.
Ἡ δὲ περὶ αὐτοχθονίας δόξα, ἣν ἐπρέσβευσαν οἱ ἀρ-
χαῖοι καὶ τινες τῶν νεωτέρων, εἶναι ἀσυμβίβαστος
οὐ μόνον μετὰ τὴν ἱερὰν παράδοσιν, καθ' ἣν τὸ ἀνθρώ-
πινον γένος, καταβὴν ἀπὸ τῶν ὑψηλῶν τῆς Ἀσίας
ὄροπεδίων, διεσπάρη ἐπὶ τοῦ προσώπου τῆς γῆς, ἀλλὰ
καὶ μετὰ πολλὰς ἄλλας ἱστορικωτέρας εἰδήσεις, ἀδή-
λους μὲν τὸ πάλαι, σήμερον δὲ ἀσφαλῶς ἐξελεγχθεί-
σας. Αἱ νεώτεροι γλωσσικαὶ ἐρευνᾶι κατέστησαν ἀ-
ναμφίβολον τὴν συγγένειαν τῆς Σαντακριτικῆς καὶ τῆς
Ἰνδικῆς πρὸς τὰς κυριωτέρας Εὐρωπαϊκὰς γλώσσας,
τὴν Ἑλληνικὴν, τὴν Λατινικὴν, τὴν Γερμανικὴν καὶ
τὴν Σλαυικὴν, συγγένειαν ἣτις δὲν δύναται νὰ ἐξη-
γηθῇ ἄλλως εἰμὴ διὰ κοινῆς καταγωγῆς. Παρεκτὸς
τούτου, μεταξὺ τῶν Εὐρωπαϊκῶν φυλῶν, μάλιστα
μεταξὺ τοῦ Γερμανικοῦ, τοῦ ἐν τοῖς νεωτέροις χρό-
νοις πρωταγωνιστοῦντος, καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ, τοῦ
πρωτεύσαντος ἐν τῇ ἀρχαιότητι, ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι
ἠθικοὶ δεσμοί, οἵτινες βεβαίως δὲν παρήχθησαν ἐξ
ἀπλῆς συγκυρίας, ἰδίως δὲ ἡ τοῦ θεησκεύματος καὶ
ἡ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ ὁργανισμοῦ ὁ-
μοιότης. Ἡ Γερμανικὴ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ μυθολογία,
ἀναχωρήσασαι ἀμφοτέραι ἀπὸ τῆς Ἀσιανῆς θεοποί-
σεως τῶν φυσικῶν δυνάμεων, ἀλλὰ τροπολογηθεῖσαι
σύσειωδώς, παριστῶσι παλλὴν τὴν περὶ τὴν τροπολο-
γίαν ταύτην ἀμοιβαίαν ἀναλογίαν, ὥς κατέστη ἀ-
ναμφισπόητον διὰ τῶν σοφῶν ἔργων τοῦ Ἰακώβου
Γορμίου. Παρ' ἑκατέρᾳ τῶν μυθολογιῶν τούτων ἐ-
πικρατεῖ ὁμοία προσωποποιητικὴ τῆς φαντασίας δύ-
ναμις· ἡ αὐτὴ ἐξήγησις τῶν φαινομένων τῆς φύσεως
διὰ τῆς ἀπανταχοῦ παρούσης θελήσεως, συμπαθείας

καὶ ἀντιπαθείας τῶν θεῶν· αἱ αὐταὶ μεταξὺ θεῶν, ἡρώων καὶ ἀνθρώπων σχέσεις· ὁμοία ἀναγωγή τῶν προσόντων τοῦ ἀνθρώπου εἰς τοὺς θεοὺς, ἀφαιρέσει τῶν ἀνθρωπίνων ὅρων καὶ καθηκόντων· ὁμοία πίστις εἰς νύμφας, εἰς γίγαντας καὶ εἰς ἄλλα ὄντα, τὰ ὅποια οὔτε θεοί, οὔτε ἄνθρωποι εἶ· αἱ αὐτὴ, τέλος, ἀνάμιξις τῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν αἰσθημάτων καὶ δογμάτων (*). Ἀλλ' εἰς ὅ,τι μάλιστα ὁμοιάζουσι τὰ Γερμανικὰ καὶ τὰ Ἑλληνικὰ φύλα, εἶναι ὁ κοινωνικὸς καὶ ὁ πολιτικὸς αὐτῶν ὁργανισμὸς· διότι ἀνέκαθεν, παρ' ἀμφοτέροις, βλέπομεν τὴν κοινωνίαν διττομένην εἰς πολίτας ἐλευθέρους καὶ ὁμοίους ἀφ' ἑνὸς, εἰς ὑποτελεῖς καὶ δούλους ἀφ' ἑτέρου· παρ' ἀμφοτέροις, ὑπεράνω τῶν ἐλευθέρων καὶ ὁμοίων ἐκείνων πολιτῶν, ὑπάρχει ἀριστοκρατία τις, οἱ καλούμενοι ἀνακτες, βασιλεῖς, ἡγεμόνες, οἱ περὶ τῶν κοινῶν ἀποφασίζοντες, ἀλλ' ὀφειλόντες νὰ ῥυθμίζωσι τὰς βουλὰς αὐτῶν κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐλευθέρου δήμου, πολλάκις δὲ καὶ ῥητῶς νὰ προσλαμβάνωσι τὴν συναίνεσιν αὐτοῦ, συγκαλούμενου ἐπὶ τούτῳ εἰς κοινὰς συνόδους· παρ' ἀμφοτέροις, προΐστανται τῆς ἀριστοκρατίας ἐκείνης κυβερνήται τῶν πραγμάτων, ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐν πολέμῳ, πολὺ ὅμως ἀπέχοντες τοῦ νὰ ὦσιν ἀπόλυτοι δεσποταὶ καὶ κύριοι· παρ' ἀμφοτέροις, βλέπομεν, εἰς τοὺς παναρχαίους χρόνους, ἄκρατον τὴν τοῦ ἀτόμου ἐλευθερίαν, τροπολογηθεῖσαν μετέπειτα ἐν μὲν τῇ Ἑλλάδι διὰ τῆς ἱλαγενοῦς συστάσεως τῶν τῆς πολιτείας δεσμῶν, παρὰ δὲ τοῖς Γερμανικοῖς φύλοις, διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ῥωμαϊκοῦ πνεύματος· ἐπικρατεῖ δὲ παρὰ τούτοις καὶ αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ κατακερματισμὸς τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων εἰς πολιτείας μικράς, δι' ὃν τοσούτον διεκρίθη ἡ ἀρχαία Ἑλλάς μέχρι τῶν Μακεδονικῶν χρόνων· συνεννοούμενας μὲν εἰς ὁμοσπονδίας καὶ συμμαχίας προτεκαίρους, ἀλλὰ δυσχεραίνουσας περὶ τὴν ἑνωσιν, τοῦλάχιστον ἐν τῇ κυρίῳ Γερμανίᾳ, ἥτις μέχρι τῆς σήμερον ἀγωνίζεται ματαίως νὰ συμβιβάσῃ τὴν ἀτομικὴν ῥοπὴν τῶν κατ' ἰδίαν αὐτῆς μερῶν μὲ τὴν πολιτικὴν ἀνάγκην τῆς ἐπὶ τὸ ἐν κυβερνητικῆς αὐτῶν συμπήξεως· παρ' ἀμφοτέροις, ἐπὶ πᾶσιν, ἢ οὐδόλως ἰσχυρὸν ἢ κατὰ τὴν Ἀσίαν ἐνδημικὴ ἱεροκρατία καὶ παμβασιλεία, ἢ δὲν ἀπαντῶνται εἰμὴ πρόσκαιρά τινα καὶ ἐξίτηλα αὐτῆς ἰχνη.

Συγγένεια λοιπὸν γλώσσης καὶ θρησκευματος, εἰς δὲ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ ὁργανισμοῦ, ὑποδεικνύει τὴν κοινὴν τῶν εὐρωπαϊκῶν ἔθνων καταγωγὴν. Ἀλλ' εἰάν τὸ ρεῦμα τῶν ἔθνων τούτων ἀνέβλυσε πιθανώτατα ἀπὸ τῆς Ἀσίας, διότι ἐν τῇ μητροπόλει ταύτῃ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀνευρίσκονται αἱ πηγαὶ τῆς γλώσσης αὐτῶν καὶ τοῦ θρησκευματος, τὸ ρεῦμα τοῦτο παρίσταται ἡμῖν ἐνταῦθα τροπολογηθὲν διὰ τῆς ἐν αὐτῷ συμβολῆς ἑτέρου ρεῖθρου, τὸ ὅποιον τὴν μὲν Ἀσίαν οὐδέποτε ἐδρόσισεν, ἀνέκαθεν δὲ ἐξωγαγῆναι τὴν Εὐρώπην, καταστήσαν τὸ ἔδαφος αὐτῆς ἐπιτήδειον εἰς καλλιέργειαν τοῦ ἀγαθοῦ σπέρματος τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας.

(*) Ἰδε τὸ ἑβδόμον κεφάλαιον τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας τοῦ Ἀγγλοῦ Γεωργίου Grote.

Ἦ ποῦ θέλομεν ἀναζητῆσαι τὰς ἀρχὰς τοῦ τρίτου τούτου στοιχείου, δι' ὃ οὐδέποτε ὁ εὐρωπαϊκὸς βίος καὶ πολιτισμὸς τοσούτον διεκρίθη ἀπὸ τοῦ Ἀσιατικοῦ; Θέλομεν ἄρα γε, ἀκολουθοῦντες τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τινὰς τῶν νεωτέρων, ἀποδώσει τὴν ἀντίθεσιν ταύτην ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν ἀσφρότητα καὶ τὴν θερμότητα τῆς Ἀσιατικῆς ζώνης, ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν νήρυσαν εὐκρασίαν τῆς εὐρωπαϊκῆς; θέλομεν ἀνακηρύξει τὸν ἀνθρώπον δούλον τῆς φύσεως; θέλομεν δογματίσει, ὅτι ὑπάρχουσιν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἔθνη μετέχοντα μὲν διανοητικῆς καὶ τεχνικῆς εὐφυΐας, καταδεδεικασμένα δὲ, διότι ταιαύτην τινὰ κατοικοῦσι χώραν, εἰς διηνεκὴ ἀτομικὴν ταπείνωσιν καὶ πολιτικὴν δουλείαν· ἄλλα πάλιν ἔχοντα, μετὰ τῆς ψυχικῆς ῥώμης, τὸ τῆς ἐλευθερίας πλεονέκτημα, ἀπεστερημένα ὅμως ἔσσει, διότι ἑτέραν τινὰ κατοικοῦσι χώραν, τῆς λογικῆς καὶ βιομηχανικῆς ἐπιτηδεύσεως· ἄλλα, τέλος, τὰ ὅποια, ἐν τῷ μέσῳ κείμενα, μὴν πέπρωται νὰ μετέχωσιν ἀμφοτέρων τῶν ἀναθῶν, καὶ νὰ γέμωσιν τὸν ἄκρον ἐκεῖνον πολιτισμὸν, τὸν παραγόμενον ἀπὸ τοῦ συνδυασμοῦ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς διανοητικῆς καὶ τεχνικῆς ἀναπτύξεως; Ἀλλ' εἰάν ἄλλοτε ποτε ἦτο συγκεχωρημένη ἡ πλάη, ἢ ἀποδίδουσα εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον τηλικούτον κράτος, ἐν τοῖς κατ' ἡμᾶς χρόνοις, καὶ οὕς ἐδαμιάσθησαν οἱ ἀνέμοι, καὶ σχεδὸν ἡφανίσθησαν αἱ ἀποστάσεις, καὶ διαπλέονται αὐτοὶ οἱ αἵθερες, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραγνωρισθῇ ἡ πρόδηλος αὕτη ἀλήθεια, ὅτι ἡ φύσις ἐδημιουργήθη ὑποτελὴς τοῦ ἀνθρώπου, οὐχὶ ὁ ἀνθρώπος ὑποτελὴς τῆς φύσεως. Ἦ μήπως, πρὸ καιροῦ ἤδη, δὲν ἀριστεύουσιν εἰς τὰ Ὀλύμπια τῆς ἱστορίας αἱ βορειότεραι ἐκεῖναι τῆς Εὐρώπης χῶραι, τὰς ὁποίας οἱ ἀρχαῖοι ἐθεώρουν ἐνδεσπότερας ἔχουσας τὴν διάνοιαν καὶ τὴν τέχνην, ἐνῶ ἐν γένει μὲν ἡ μεσημβρινὴ Εὐρώπη, ἥτις ἐλογίζετο κεκτημένη τὸ ἀποικλειστικὸν προνόμιον τοῦ ἄκρου πολιτισμοῦ, ἀπέβαλε τὰ πάλαι πρωτεῖα, ἰδίᾳ δὲ ἡ πατρίς ἡμῶν ὑπέκυψεν, ἐπὶ πολλὰς ἑκατονταετηρίδας, εἰς τὴν δεινότεραν δουλοσύνην καὶ ἀπαιδευσίαν;

Μὴ ἐσπίζωμεν λοιπὸν ὅτι ὑπάρχουσι χῶραι λαβοῦσαι ἄνωθεν τὴν προῖκα τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς ἐλευθερίας, καὶ ἄλλαι φέρουσιν διαρκῶς τὸ μίasma τῆς δυσφυΐας καὶ τῆς δουλείας, ἐφαρμύζοντες εἰς τὸν γεωγραφικὸν χάρτην τὴν ἀσεβῆ ἀρχὴν τοῦ φύσει δούλου, φύσει ἐλεύθερος, καὶ ἢν ἡ ἀρχαιότης διήρει τὸν κοινωνικὸν αὐτῆς χάρτην. Ὑπάρχουσι βεβαίως ἀνώτεροί τινες νόμοι, δυνάμει τῶν ὁποίων διάφοροι τῆς γῆς χῶραι ἀπέστησαν ἀλληλοδιαδόχως κυριώταται τοῦ πολιτισμοῦ ἐστίναι, ὁ δὲ πολιτισμὸς ἐλάσεν ἀλληλοδιαδόχως διαφόρους χαρακτῆρας· οἱ νόμοι ὅμως οὗτοι, καὶ τοὶ μὴ ὄντες ἀσχετοὶ πρὸς τὰς φυσικὰς τῶν χωρῶν ἐκείνων ιδιότητας, ἀναδεικνύουσι τὰς ιδιότητας ταύτας, οὐχὶ ἀντιτασσόμενας, ἀλλ' ἐξεναντίας συνεργούσας εἰς τὴν βαθμυδὸν τελειότεραν ἀποδείνουσαν κοινωνικὴν διαμόρφωσιν.

Ἐπισκοποῦντες ἐκ περιωπῆς τὸν δρόμον τὸν ὅποιον ἠκολούθησεν ὁ πολιτισμὸς τῆς ἀνθρωπότητος, ἢ μάλλον ὁ πολιτισμὸς τῆς Καυκασικῆς φυλῆς, ἥτις φαί-

νεται εκπροσώπουσα ἰδίως τὸν τέλειον ἄνθρωπον, εὐρίσκωμεν, ὅτι εἰς τρεῖς διαφορούς ζώνας τῆς γῆς ἔστησεν ἀλληλοδιαδόχως τὴν κυρίαν αὐτοῦ ἔδραν· πρῶτον, κατὰ τὴν λεγομένην παναρχαίαν ἐποχὴν, εἰς τὴν νοτειοδυτικὴν Ἀσίαν καὶ τὴν παρακειμένην Αἰγυπτὸν· ἐπειτα, κατὰ τοὺς συνήθως ὀνομαζομένους ἀρχαίους χρόνους, εἰς τὴν νοτειοανατολικὴν Εὐρώπην καὶ τὴν παρακειμένην βόρειον Ἀφρικὴν τελευταῖον, κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, εἰς τὴν βορειοανατολικὴν Ἀμερικὴν. Ὁ πολιτισμὸς λοιπὸν δὲν ἐπορεύθη μόνον ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μεσημβρίας πρὸς ἄρκτον. Δὲν μετέβαλε δὲ χώραν μόνον, ἀλλὰ καὶ χαρακτῆρα· διότι, ἐν μὲν τῇ πρώτῃ ἐποχῇ, τὸ θρησκευμα εἶναι πολυθεϊκόν, δουλικὸν δὲ τὸ πολιτεύμα, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ παραμένει τὸ ἡμαρτημένον θρησκευμα, ἀλλ' ἡ πολιτικὴ κοινωνία διχοτομεῖται, καὶ μία μὲν αὐτῆς μοῖρα, χειραφετηθεῖσα, νέμεται ἅπαντα τὰ ἀγαθὰ τῆς ἰσονομίας καὶ τῆς ἐλευθερίας, ἡ δὲ ἄλλη διατελεῖ ἐτι δουλεύουσα καὶ ἀπιστερημένη παντός ἀνθρωπίνου δικαιώματος· τέλος, ἐν τῇ τρίτῃ ἐποχῇ, τὸ μὲν θρησκευμα τελειοῦται διὰ τῆς λατρείας τοῦ ἐνὸς θεοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, συμπληροῦται δὲ ἡ τῆς κοινωνίας ἀπελευθέρωσις, καθιερωθεῖσας τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσονομίας, ὡς κοινὸν δικαιώματος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Πρὸς τούτοις, ὁ πολιτισμὸς δὲν προήλασεν ἀνεπιστρέπτει, ἐγκαταλείπων ὅλως, κατὰ πάντα νέον σταθμὸν, τὰς προηγουμένως ὑπ' αὐτοῦ εὐεργετηθεῖσας χώρας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς μεσημβρινῆς Εὐρώπης δις ἀνέκαμψεν ἐπὶ τὰ ὀπίσω, τεινὼν χεῖρα ἀρωγὸν πρὸς τὴν Ἀσίαν, πρῶτον διὰ τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου, δεύτερον διὰ τῶν Ῥωμαίων· καὶ ἀφοῦ δὲ μετέφερε τὸν θρόνον αὐτοῦ πρὸς βορρᾶν, οὐ μόνον τὴν λοιπὴν Εὐρώπην, ζεύξας εἰς τὸ θριαμβευτικὸν αὐτοῦ ὄραμα, συμπαρέσυρεν ἐν τῇ πομπικῇ ἐκείνῃ πορείᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὴν Ἀσίαν αὐτὴς ἐπαλινδρόμησεν, ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, ἐπελθὼν ἐπ' αὐτὴν ἀπὸ τε βορρᾶ, καὶ ἀπὸ μεσημβρίας, καὶ ἀπὸ δυσμῶν, καὶ ἀπ' ἀνατολῶν.

Οὕτως ἔχουσι τὰ πράγματα. Τίνες δὲ οἱ νόμοι δυνάμει τῶν ὁποίων ὁ πολιτισμὸς ἀλληλοδιαδόχως μεταδίδει μὲν εἰς διαφορούς τῆς γῆς ζώνας, λαμβάνει δὲ διαφορούς χαρακτῆρας, καὶ τίς ἡ πρὸς τὴν τοιαύτην αὐτοῦ πορείαν καὶ ἐπίδοσιν σχέσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους; τοῦτο πρόκειται νὰ ἐξετάσωμεν διὰ βραχέων, ἐρ' ὅσον ἐπιτρέπεται εἰς τὴν ἀσθένειαν τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας ἡ κατάληψις καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν δυσσερευνήτων τῆς Προνοίας βουλευμάτων.

Ὁ ἄνθρωπος ἔλαβεν ὡς πρώτην κατοικίαν τὰ ὄρη· πέδια τῆς μέσης Ἀσίας, ὥς διότι, κατερχόμενος εἰς τὰς μεσημβρινὰς χώρας τοῦ μεγίστου ἐκείνου τῶν μερῶν τῆς γῆς, ἠδύνατο, ἐπὶ πλείστον χρόνου διάστημα, νὰ παραμείνῃ καὶ νὰ ἐξασπλωθῇ, μὴ μεταβάλλων μὲν ἀποτόμως θερμοκρασίαν, μὴ ἀπαντῶν δὲ, περὶ τὴν διάδοσιν αὐτοῦ, δυσυπέρολητα κωλύματα. Ἡ δὲ εὐγενεστέρα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους μοῖρα, εἰς ἣν ἡ Πρόνοια ἀπένειμε τὰ ἀριστεῖα τοῦ πολιτισμοῦ, ἐπορεύθη ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς, καὶ οὐχὶ ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς, διότι πρὸς δυσμὰς φερομένη,

ἠδύνατο εὐχερῶς νὰ μεταβῇ εἰς τὰ προσηρτημένα τῇ Ἀσίᾳ δύο ἑτερα μέρη τῆς γῆς, ἐνὸς τραπομένη πρὸς ἀνατολὰς, ἥθελε προΐμως ἀπαντήτῃ τὸν ἀγανῆ ὠκεανόν, τὸν ὁποῖον, διαχωρίζοντα τὴν Ἀσίαν ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴν, ὁ ἄνθρωπος δὲν ἦτον ἐτι ἐπιτήδειος νὰ διαπλεύσῃ. Ἐπὶ δὲ πᾶσιν, ὁ πολιτισμὸς, λαβὼν τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ ἐν τῷ μέσῳ τῶν πολυτελῶν τῆς μεσημβρινῆς Ἀσίας κλιμάτων, μετέστη ἐκεῖθεν εἰς τὰς ἐνκρατῆς μὲν, ἀλλὰ φειδωλοτέρας τῆς μεσημβρινῆς Εὐρώπης χώρας, καὶ ἐκεῖθεν, τελευταῖον, ἐξώρμησε πρὸς τὴν ψυχροτέραν καὶ τραχυτέραν τοῦ βορρᾶ φύσιν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου, διὰ νὰ ἐξακολουθήσῃ τὴν πορείαν αὐτοῦ, ἔπρεπεν ἤδη νὰ διέλθῃ τὰ ὕψη τῆς Ἀτλαντικῆς κέλυσθα, διότι ἡ θεία Πρόνοια, ἐν τῇ ἀπειρῷ αὐτῆς συνέτει καὶ ἀγαθότητι, ἠδύνατο τὸν μὲν νῆπιον ἐτι ἄνθρωπον νὰ ἐγκαταστήσῃ εἰς χώρας, εἰς τὰς ὁποίας αἱ μὲν ἀνάγκαι αὐτοῦ ἦσαν μικρότεραι, ἡ δὲ θεραπεία αὐτῶν προχειροτέρα καὶ εὐκολωτέρα· εἰς δὲ τὸν ἄνθρωπον τὸν λαβόντα ἤδη ἀποχρῶσαν ἐμπειρίαν τοῦ βίου, ἤνοιξε στάδιον, ἀπαιτοῦν μείζονα παρ' αὐτοῦ βιομηχανίαν καὶ τέχνην, εἰς δὲ τὸν ἀνδρωθέντα, τέλος, ἄνθρωπον ἀντιπασέταξε δυσχερείας ἐναμίλλους τῆς ἀμαζούσης ἤδη ψυχικῆς καὶ φυσικῆς αὐτοῦ ῥώμης.

Ἡ δὲ νέα τῆς ἀνθρωπότητος ἡλικία ἔλαβε καὶ ἴδιον ἐνεργείας στάδιον, οὐχὶ διότι αἱ χώραι εἰς ἃς παρήχθη ὁ ἀρχαιότερος καὶ ἐξ ἀνάγκης ἀτελέστερος κοινωνικὸς βίος, ἦσαν ἀνεπίδεκτοι ἐντελεστέρως κοινωνικῆς διαμορφώσεως, ἀλλὰ διότι πᾶσα ἐντελεστέρα κοινωνικὴ διάπλασις ἀπῆται νέα συστατικὰ στοιχεῖα, πολέμια πρὸς τὰ ἐπικρατήσαντα ἅπασι ἐν ταῖς χώραις, ἐν αἷς ἀνεπτύχθησαν αἱ ἀρχαιότεραι τοῦ πολιτισμοῦ ἡλικίαι, ὥστε διὰ νὰ προκύψῃ, ἐν ταῖς αὐταῖς χώραις, νέα κοινωνικὴ φάσις, ἔπρεπε νὰ καταστραφῇ ἡ προηγουμένη, ἔπρεπε δηλαδὴ νὰ ἀφανισθῶσιν ἅπαντες οἱ παραχθέντες καιροὶ τῆς διανοητικῆς ἐκιδόσεως, καὶ νὰ καταστῇ ἡ τελείωσις αὐτῆς δυσχεριστάτη, ἢ οὐχὶ ἀδύνατος. Ἀλλὰ αἱ συνεχεῖς ἐκεῖναι τοῦ πολιτισμοῦ ἀναδρομαὶ πρὸς μεσημβρίαν καὶ πρὸς ἀνατολὰς, ἀρκούντως ὑποδεικνύουσιν, ὅτι ἐπὶ τέλους αἱ ἀρχαιότεραι τοῦ κοινωνικοῦ βίου πατρίδες δὲν θέλουσι μείνει ἀμέτοχοι τῶν ἀγαθῶν, ὅσα ἡ θεία πρόνοια βραδύτερον ἐπεδαψέλευσεν εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ταῦτα ὡς πρὸς τὴν ἀλλεπάλληλον ἀπὸ χώρας εἰς χώραν μετάδοσιν τοῦ πολιτισμοῦ. Οὐδὲν ἦττον δὲ μελέτη· ἄξία εἶναι καὶ ἡ ἀλλεπάλληλος τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ μεταβολή.

Ὁ κατὰ πρῶτον εἰς συνάφειαν μὲ τὴν περιέχουσαν αὐτὸν φύσιν ἐλθὼν ἄνθρωπος, δὲν ἠδύνατο ἀναγκαίως νὰ μετεωρισθῇ μέχρι τῆς ἀψηρῆς ἐννοίας τοῦ τὰ πάντα διέποντος καὶ συντηροῦντος ὑπερτάτου ὄντος, ἀλλὰ, ἐκπλαγεὶς ὑπὸ τῆς εὐθύτερον προσθαλούσης τὴν κατάληψιν αὐτοῦ εὐρυθείας καὶ δυνάμεως τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ἀπέδωκεν εἰς τὴν ποιητὴν ἐκείνην εὐρυθείαν καὶ δυνάμιν τὸ προσὸν τῆς θεότητος, καὶ ἐλάτρευσε τὴν κίνησιν τῶν οὐρανίων σωμάτων, τὴν ἐναλλαγὴν τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ σκότους, τὴν εὐρυθμίαν δίαίταν ἢ τὴν ἰδιάζουσαν ὡ-

φέλειαν τινῶν ζώων, τὰς εὐεργετικὰς ιδιότητας χωρῶν τινῶν, εἰὼν τὴν παραγωγὴν τῆς εὐφορίας τακτικῇ τῶν ποταμῶν πλημμύραν, καὶ τ.τ. Ἐντεῦθεν τὸ θρησκευμα ἐν τῷ πρώτῳ τοῦ πολιτισμοῦ καταλύματι, ὑπῆρξε πολυθεϊσμός. Πρὸς τοῦτοισι ὁ εἰς πολιτικὸν βίον συνελθὼν ἄνθρωπος, ὁ πρὸς μυρίας ἔχων νὰ παλαίσῃ καὶ πρὸς δυσαναλόγους τῇ ἀπειρίᾳ αὐτοῦ δυσχερείας φυσικὰς καὶ κοινωνικὰς, ἡθικὰς καὶ ὁλικὰς, ἀπαραιτήτως ὑπὲρ ἄλλοτε ποτε ἔμελλε νὰ αἰσθανθῇ τὴν ἀνάγκην τῆς ἀπεριορίστου πειθαρχίας καὶ ὑποταγῆς, ἥτοι εἰς τοὺς εὐφρεστέρους ἐκείνους ἀνθρώπους, οἵτινες, δυνηθέντες νὰ κατανοήσωσι καὶ νὰ ἐρμηνεύσωσι τοὺς πρώτους καὶ ἀπλουστερότερους τοῦ φυσικοῦ κόσμου νόμους, ἀπετέλεσαν, διὰ τὴν ἐπικρατίσασαν σύγχυσιν τοῦ ζυτικοῦ κόσμου μετὰ τῆς λεότητος, τὴν τῶν ἱερέων τάξιν· ἥτοι εἰς τοὺς ἀνδρας ἐκείνους, οἵτινες, διὰ τῆς συνέσεως καὶ τῆς ἀνδρείας αὐτῶν, ἔσωσαν τὴν κοινωνίαν ἀπὸ μεγάλων ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν κινδύνων. Ἐντεῦθεν ἱεροκρατία καὶ παμβασιλεία ὑπῆρξαν τὰ ἰδιόζοντα τῆς πρώτης τοῦ πολιτισμοῦ περιόδου πολιτεύματα.

Ἀλλὰ τὸ ἐγκείμενον τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου αἰσθημα τῆς ἐλευθερίας κατεξάνετο πρῶτῳ κατὰ τῆς ἱεροκρατίας ἐκείνης καὶ παμβασιλείας. Πολλὰ δ' ἀνθρώπων ὁμάδες τολμηροτέρων καὶ δραστηριοτέρων, ἐριμέων ν' ἀπαλλαγῶσι τῆς δεσποτικῆς ταύτης, ἐξήτησαν πατρίδας ἄλλας, συναπαγόμεναι, ἐκτὸς τῶν γλωσσικῶν καὶ θρησκευτικῶν τῆς Ἀσίας στοιχείων, τὸ στοιχεῖον τῆς ἀτομικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ἐνεργείας, τὸ ὅποιον δὲν συνεβιβάζετο μὲ τὴν ἐπικρατήσασαν ἀπᾶς ἐν τῷ μέρει ἐκείνῳ τῆς γῆς πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν κατάστασιν. Καὶ συνέζη οὕτως εἰς χρόνους προηγουμένους τῶν ἱστορικῶν, ἡ πρώτη τῶν Εὐρωπαϊκῶν φυλῶν ἀπὸ τῆς Ἀσίας μετανάστευσις, ὅπως βραδύτερον, ἐν τῇ ἐκκαίδε ἀτῇ καὶ ἐπτακαίδεκάτῃ ἀπὸ Χρ. ἑκατονταετηρίδι, ἐγένετο ἡ ἄλλη ἐκείνη εἰς τὴν βορείῳν Ἀμερικὴν μετανάστευσις μίτῃ μοίρας τῶν Γερμανῶν φυλῶν, ἥτις, διαμαρτυρομένη κατὰ τῆς θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς καταθλίψεως ἣν ἐπασχεν ἐντεῦθεν τῆς Ἀτλαντικῆς, ἀπῆλθε διαπόντιος, κομίζουσα μετ' ἑαυτῆς, ἐκτὸς τῶν γλωσσικῶν καὶ θρησκευτικῶν τῆς Εὐρώπης στοιχείων, ἔτι σφοδρότερον τὸ αἶσθημα τῆς ἀτομικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ἐνεργείας, δι' οὗ μάλιστα διακρίνεται ὁ νεώτερος ἐκείνος καὶ ἤδη τοσοῦτον ἀκμάζων πολιτισμός αὐτῆς.

Τὰ ἀπὸ τῆς Ἀσίας ὁρμήσαντα πλήρη παρήλθον τὸ πλεῖστον διὰ τῆς μεγάλης τοῦ Καυκάσου πύλης· καὶ τὰ μὲν, πορευθέντα τὴν εὐθείαν, κατέλαβον τὰ πεδία τῆς μέσης, καὶ βορείου, καὶ δυτικωτέρας Εὐρώπης, ἰδρῶσαντα αὐτῷ κατάστασιν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν ἀλλοτρίαν τῆς Ἀσιατικῆς, ἀλλ' ἐπὶ πολλὰς ἑκατονταετηρίδας διατηρήσαντα βίον ἀπαιδευτον, καὶ ἀνεξέργαστον, καὶ ἀνάλογον τῆς τραχύτητος τῶν χωρῶν ἐκείνων· τὰ δὲ, τραπέντα πρὸς μεσημβρίαν, κατήλθον εἰς τὰς δύο ἀνατολικωτέρας ἐκ τῶν τριῶν γερονητῶν, τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ἰταλίας, καὶ τῆς Ἰοηρίας, ἐπὶ τῶν ὁποίων, ὡς ἐπὶ τρίποδος, ἵσταται

τὸ ἡμέτερον τοῦτο τῆς γῆς μέρος, καὶ ἐνταῦθα, διὰ τὴν μετὰ τῆς ἀρχαίας μητροπόλεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐπιμειζίαν, διὰ τὴν εὐρείαν τῆς χώρας, διὰ τὴν ἱλαρότητα τοῦ οὐρανοῦ, καὶ διὰ τὸν εἰς τὴν τέχνην, εἰς τὴν ἐπιστήμην, εἰς τὴν πολιτικὴν διαίταν ἐμβολιασμόν τοῦ σπέρματος τῆς ἐλευθερίας, τὸ ὅποιον συνεπήγοντο, παρήγαγον τὴν ἐξαισίαν ἐκείνην δευτέραν τοῦ πολιτισμοῦ περίοδον, καθ' ἣν, μέχρι τοῦδε εἰς πολλὰ μὲν ἀνυπέβλητον, ἀπαράμιλλον δὲ εἰς πολλὰ θεωρουμένην, ἐπρωταγωνίστησε τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος. Naί μὲν ὁ κοινωνικὸς βίος εἶχεν ἤδη λάβει οὐ μικρὰν ἐπίδοσιν εἰς τὴν δυτικὴν Ἀσίαν καὶ τὴν παρακειμένην Αἴγυπτον. Ἀλλ' εἶναι βέβαιον ἐπίσης, ὅτι καὶ τέχνη καὶ ἐπιστήμη ἦσαν, μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς ἐποχῆς, ὑποχείριτοι μιᾶς καὶ μόνης ἀνθρώπων τάξεως, τῆς τῶν ἱερέων, ὅτι δὲν ἐχρησιμοποιεῖται εἰμὴ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ βιωτικοῦ συμφέροντος, εἴαν κατενόει αὐτὸ ἡ παντοδύναμος ἐκείνη ἱερατικὴ καὶ πολιτικὴ δυναστεία, καὶ ὅτι τοῦτου ἕνεκα δὲν ἠδύναντο νὰ ὑπερβῶσι τοὺς σιδηροὺς φραγμούς, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἦσαν ἡγμῶλωτοί. Ἐπρεπε νὰ ἐπέλθῃ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς ἀτομικῆς ἐνεργείας, αἰσθήσεως καὶ διανοίας, ἐπρεπε τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος νὰ στηρίξῃ μὲν τὸ ποίευσμα ἐπὶ τῆς κρηπίδος τοῦ λογικοῦ νόμου, ἀντὶ τῆς δεισιδαίμονος δουλείας, νὰ θεραπεύσῃ δὲ τὴν τέχνην καὶ τὴν ἐπιστήμην ἕνεκα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης αὐτῆς, ὅχι ἕνεκα πλαστῆς θρησκευτικῆς χρείας καὶ ταπεινῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ βίου σκοπῶν, διὰ νὰ μεταωρισθῇ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα μέχρι τῶν ἁγανῶν ἐκείνων χώρων, ἐν οἷς καὶ μόνοις εὕρισκεται τὸ ἀπολύτως δίκαιον, τὸ ἀπολύτως καλόν, τὸ ἀπολύτως μέγα. Ἐντεῦθεν ἡ ὁλοσχερὴς τοῦ Ἑλληνικοῦ βίου διαφορὰ, ἐξ ἧς ὅμως δὲν συνάγεται, ὅτι ὁ βίος αὗτος ὑπῆρξεν ὅλως ἀσχετος πρὸς τὸν Ἀσιανόν. Πολλοὶ τῶν νεωτέρων ἐπρέσβευσαν τοῦτο, ἐκπλαγέντες ὑπὸ τῆς διαφορᾶς ταύτης, καὶ ἐδογματίσαν τὴν αὐτοχθονίαν, οὕτως εἰπεῖν, τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὡς τινες ἐδογματίσαν τὴν αὐτοχθονίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ φύλου. Ἀλλὰ, καὶ ἂν ἐν τῷ βίῳ τῷ Ἑλληνικῷ δὲν ἀνευρίσκοντο στοιχεῖα τὰ ὁποῖα τὸ ἔθνος τοῦτο προδήλως ἀπὸ τῆς Ἀσίας μετ' ἑαυτοῦ συνεπήγαγε, καὶ ἂν μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν αὐτοῦ εἰς τὴν νέαν αὐτοῦ πατρίδα, τὴν τοσοῦτον γείτονα τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, προδήλως δὲν ἦτον, οὐδ' ἐμαρτυρεῖτο ἀσφαλῶς, ἡ μετὰ τῆς Ἀνατολῆς συνεχῆς ἐπιμειζία, ὁ νοῦς ἡμῶν οἰκοθεν ἤλελε βεβαίως ἀποκρούσει τὴν ιδέαν, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης ἀναγκάζεται εἰς πᾶσαν νέαν τῆς ἡλικίας αὐτῆς ὥραν, νὰ ἀνεγείρῃ ἐκ βάθρων τὸ οἰκοδόμημα τοῦ πολιτισμοῦ, μηδ' ὅλως ὠφελουμένη ἐκ τῆς προηγουμένως ὑπηρετηθείσης πείρας. Ὁ Ἑλληνικὸς βίος παρίσταται ἡμῖν τοσοῦτον τοῦ Ἀσιανοῦ ἀλλότριος, διότι ἐπερύτησεν ἐπὶ τοῦτου τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας, διότι ὀλίγοι σταγόνες οἴνου ἀρκοῦσι νὰ μεταβάλλωσι τὸ ἀποϊότατον τῶν ὑδάτων εἰς τὸ τῶν κοτῶν γενναιοτάτον. Ἡ ἐνότης ὅμως τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ εἶναι ἐπίσης ἀναμφισβήτητος ὅσον καὶ ἡ τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἐνότης.

Καὶ αὕτη λοιπὸν εἶναι ἡ πρώτη ἱστορικὴ ἐντολή, ἣν τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ἐκλήθη νὰ ἐκπληρώσῃ. συνεπλήρωσε δὲ μέχρι τινὸς, μετ' ὀλίγον, τὸ συγγενὲς αὐτοῦ Ῥωμαϊκόν, μάλιστα ὡς πρὸς τὴν τοῦ πολιτικῆς καὶ τοῦ ἀστυκῆς βίου ῥύθμιν. Ἀλλ' ὁ πολιτισμὸς τῆς ἀνθρωπότητος, ἐν τῇ δευτέρᾳ ταύτῃ περιόδῳ, καὶ τοι προσλαβὼν τὸ ζωοποιὸν τῆς ἐλευθερίας πνεῦμα, περιεῖχεν ὅμως ἐτι δύο ἱηλητήρια στοιχεῖα, τὰ ὅποια ἀναγκαιῶς ἐμελλεν νὰ μαρᾶνωσι καὶ ἐπὶ τάλους νὰ φθείρωσι τὴν ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος ἐκείνου. Εἶναι δὲ τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, τὸ πλημμελὲς περὶ ἐλευθερίας δόγμα, τὸ πλημμελὲς δόγμα τῆς θρησκείας.

Ομιλήσαντες πρὸ μικροῦ περὶ τοῦ πνεύματος τῆς ἐλευθερίας, τὸ ὅποion ἐξεργάσωμεν ἀπὸ τῆς Ἀσίας καὶ πρὸς δυσμὰς ἐστεινδόνητε τὰ εὐρωπαϊκὰ φύλα, δὲν ἐννοήσαμεν τὴν ἐπὶ τῆς φυσικῆς ἰσότητος, τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης, τοῦ ἀπαλύτου δικαίου ἐρειδομένην ἐλευθερίαν, εἶεν ἐννοούμεν αὐτὴν σήμερον, τὴν σεβουμένην τὰ δίκαια καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀσθενεστέρου, καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀσχεστέρου τῶν ἀνθρώπων· ἀλλὰ τὴν ἀκατάσχετον ἐκείνην καὶ ἀγρίαν ὁρμὴν, τὴν ἀπὸ τῆς ἀτομικῆς ἰσχύος καὶ δραστηριότητος ἐκπηγάζουσαν, καὶ μὴ ἀναγνωρίζουσαν μὲν τὸ δίκαιον τῆς ἰσότητος εἰμὴ εἰς δύναμιν ἰσοπαλῇ, ἐτοίμην δὲ νὰ καταπατήσῃ καὶ νὰ δουλώσῃ ἀνηλεῶς πάντα τὸν μὴ ἀξιοῦντα τῶν αὐτῶν ἀπὸ τῆς φύσεως ἢ τῆς τύχης πλεονεκτημάτων. Τοιοῦτον ὑπῆρξε τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας τῶν παναρχαίων Γερμανικῶν φύλων, τοιοῦτον καὶ τὸ τῶν παναρχαίων Ἑλληνικῶν. Καὶ ἐρρυθμίσθη μὲν πρωϊμώτατα παρὰ τοῖς τελευταίοις ὁ ἀκατέργαστος ἐκείνος αὐτοματισμὸς διὰ τῆς ἰδέας τοῦ νόμου καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἀλλ' ὁ ἀρχαῖος αὐτοῦ χαρακτὴρ ἐνόθευσεν ἅπασαν τὴν δευτέραν ταύτην τοῦ πολιτισμοῦ περιόδον, μεταβαλὼν εἰς μόνιμον πραγμάτων κατάστασιν καὶ ἀναγαγὼν εἰς νόμον φυσικὸν καὶ πολιτικὸν τὴν διαίρεσιν τῆς κοινωνίας εἰς μίαν μὲν μερίδα νεμομένην ἅπαντα τὰ ἀγαθὰ τῆς ἰσχυροῦς καὶ τῆς ἐλευθερίας, εἰς ἄλλην δὲ ἀπεστερημένην παντὸς ἀνθρώπινου δικαιώματος. Ἡ ἀδικος αὕτη διχοτομία οὐ μόνον περιώρισεν εἰς εὐάριθμον ἀνθρώπων τάξιν τὰ πλεονεκτήματα τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος καὶ αἰσθητικῆς, ἀλλ' ἀναγκαιῶς ἐμελλε νὰ ἐπιφέρῃ τὴν ταχέαν καὶ πρωϊμὴν τῶν πολιτικῶν ἐκείνων καταλύσιν· διότι, διὰ μὲν τὸ εὐάριθμον τῶν πολιτῶν, ὁ ὄμιλος αὐτῶν ταχύτερον ἐν τοῖς πολέμοις κατηναλίσκετο, διὰ δὲ τὴν φυσικὴν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν βαθυμίαν ῥοπὴν, μάλιστα τοῦ ἀνθρώπου τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν τάξεων, οἱοὶ ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἱ ἐλεύθεροι τῆς ἀρχαιότητος πολῖται, ἐπαλθούσης ἅπαζ τῆς ἐξαχρειώσεως αὐτῶν, οὐδεὶς ὑπῆρχεν ὁ ἀναπληρώσων, ἐνῶ τὴν σήμερον αἱ παρακμάσασαι ἀνώτεροι κοινωνικαὶ τάξεις εὐχερῶς ἀναπληροῦνται ὑπὸ τῆς κατωτέρας μὲν, ἀλλ' ἰσοδικαίου, καὶ ἰσονόμου, καὶ σωφρονεστέρας τοῦ ἔθνους μερίδος.

Συντελεσθεὶς δὲ εἰς τὴν ἐξαχρειώσιν ἐκείνην καὶ τὸ

θρησκευμα. Τὸ ἀπὸ τῆς Ἀσίας μετενεχθὲν πολυθεϊκὸν θρησκευμα ἐτροπολογήθη μὲν κατὰ τι, διὰ τὸν ἰδιόζοντα χαρακτὴρα τῶν μεταναστάντων φύλων, τὰ ὅποια συνεδύαξαν τὴν λατρείαν τῶν φυσικῶν δυνάμεων μετὰ τῆς ἀκατάσχετου συνειδήσεως ἣν εἶχον τῆς ἀνθρωπίνης ὑπεροχῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ καὶ, μέχρι τοῦ Ὀλύμπου ἀναδιδάσαντα τὴν προσωπικότητα αὐτῶν, ἐρρυθμίσαν τὸ σχῆμα καὶ τὸν βίον τῶν θεῶν κατ' ὁμοίωσιν τοῦ ἀνθρώπινου σχήματος καὶ βίου, ἀλλ' οὐδὲν ἦττον, μᾶλλον δὲ ὑπὲρ ἄλλοτε ποτε, τὸ θρησκευμα παρέμεινε πολυθεϊκόν, ἡ δὲ νηπιὸς αὕτη περὶ θεότητος ἀντιληψὶς δὲν ἠδύνετο εἰμὴ νὰ ἐλθῇ εἰς ῥῆξιν πρὸς τὴν προϊόντος τοῦ χρόνου, διὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ λογικῆς τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος ἀναπτύξεως, παραχρῆστις φιλοσοφικὴν τοῦ παντός θεωρίαν καὶ ἐρμηνείαν. Ἰὸ δόγμα τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος, τὸ τοσοῦτον εἰς τὴν ἀληθείᾳ τῆς θεότητος εὐσιν προσεγγίσαν, δὲν ἠδύνετο νὰ διαζήτῃ ἐν εἰρήνῃ μὲ τὰς παραλόγους περὶ Διὸς καὶ Ἑρᾶς πλάνας· καὶ ἐπειδὴ ἐν τούτοις τὰ φιλοσοφικὰ θεώρηματα εἶναι ὀνίσχυρα νὰ ἰδρύσωσι θρησκευμα, διότι τὰ θρησκευματα δὲν παράγονται εἰμὴ ἢ ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως ἢ ἀπὸ θείας ἀποκαλύψεως, προδήλον εἶναι ὅτι ἡ μετὰ τῆς προαχθείσης φιλοσοφίας καὶ τοῦ πατροπαροδότου θρησκευματος ἐκείνη ῥῆξις ἐμελλε μὲν νὰ ἐπιφέρῃ τὴν πρὸς τὰ πάτρια δόγματα ἀπέσειαν, ἐμελλε δὲ νὰ καταλίπῃ τὸ ἔθνος ἀνευ θρησκευματος, ἐμελλε δηλαδὴ νὰ καταφέρῃ εἰς τὴν ἡθικὴν τῆς ἀρχαίας Εὐρώπης κατάστασιν τὴν δεινότεραν τῶν πληγῶν, ὥσας κοινωνία ἠδύνετο ποτε νὰ πάθῃ· διότι τὸ παραλογώτερον τῶν θρησκευμάτων εἶναι πάλιν προτιμότερον τῆς ἐλλείψεως παντὸς θρησκευματος.

Τὸ σπέρμα λοιπὸν τῆς ἐλευθερίας, τὸ ὅποion ἐν τῇ πρώτῃ τοῦ πολιτισμοῦ περιόδῳ παντάπασιν δὲν ἐβλάστησε, παρήγαγε μὲν ἐν τῇ δευτέρᾳ δένδρον εὐθαλὲς καὶ ἁνθὴ περικαλλῆ ἀλλὰ καρποὺς ὀρίμους καὶ δαψιλεῖς δὲν ἐγέννησε, διότι ἐστερεῖτο τοῦ θερμοῦ ἡλίου, ὅστις μόνος ἠδύνετο νὰ συμπληρώσῃ τὴν ζωοποιητικὴν τῶν χυμῶν αὐτοῦ δύναμιν. Διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ὁλοσχερῇ αὐτῆς ἀνάπτυξιν, ἡ ἐλευθερία εἶχε χρειαζόμενον θρησκευματος κηρύττοντος μὲν τὰς ὑψηλότερας καὶ γνησιωτέρας περὶ θεότητος καὶ ἀνθρώπου ἀληθείας, ἐρειδομένου δὲ ἐπὶ τῆς ἀκραδάντου τῆς θείας ἀποκαλύψεως κρηπίδος. Τὸ δὲ θρησκευμα τοῦτο, τὸ ὅποion δὲν ἐμελλε νὰ ἀνατεῖλῃ εἰμὴ ἐπὶ τῆς τρίτης τοῦ πολιτισμοῦ περιόδου, εἶναι ὁ χριστιανισμὸς· καὶ θαυμάσωμεν ἐνταῦθα τὴν ἐξαισίαν τῆς προνοίας σύνεσιν καὶ τὸν μεγαλουργὸν ῥυθμὸν, τὸν καταφαινόμενον περὶ τὴν ἐπιτέλεσιν τῶν θουλεμμάτων αὐτῆς.

Ἡ περὶ τοῦ ἐνός καὶ ἀληθινοῦ Θεοῦ συνειδήσις συνεγεννήθη μὲν μετὰ τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς καὶ ἡ περὶ τοῦ αὐτεξουσίου συνειδήσις, ἀλλὰ, καθὼς αὕτη, ἐκοιμήθη καὶ ἐκείνη ἐπὶ αἰῶνας πολλοὺς ἐντὸς τῶν βαθυτέρων μυθῶν τῆς καρδίας αὐτοῦ, διὰ τὴν ἀπαράιτητον τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας ἀσθένειαν ἐπὶ τῶν πρώτων τοῦ πολιτισμοῦ περιόδων. Περιεσώθη δὲ εἰς

εὐάριθμον ἀνθρώπων φυλὴν, ἥτις ἥκιστα μετέσχε τοῦ πολιτισμοῦ ἐκείνου, παρήλθῃ δὲ καὶ ἔλπειν ἐν τῷ κόσμῳ τοῦτω ἐπὶ μόνῳ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ χρησιμεύσῃ, ἐν τοῖς ἀνεξερευνήτοις τῆς Προνοίας κρίμασιν, ὡς κινώσας τῆς τε ἀρχικῆς ἀληθείας καὶ τῆς μετέπειτα ἐν καιρῷ τῷ προσήκοντι ἀποκαλυφθείσης εἰς τὴν ἀνθρωπότητα χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ὁ χριστιανισμὸς λοιπὸν ἐγεννήθη ἐν τῇ Ἀσίᾳ, καθὼς ἐν Ἀσίᾳ ἐγεννήθησαν καὶ ὁ ἀνθρώπος, καὶ αἱ βιωτικαὶ τέχναι, καὶ τὸ ζωοποιὸν τῆς ἐλευθερίας πνεῦμα. Ἀλλ' ἡ μήτηρ ἐκείνη ἀπάντων τῶν στοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ ἐπέπρωτο νὰ ἴδῃ τὰ κάλλιστα τῶν τέκνων αὐτῆς ἀποδημούντα ἀλληλοδιαδόχως εἰς ξένην, πρὸς ἀναζητητὴν τύχης καλλιτέρας, καὶ ν' ἀκούῃ πόρρωθεν αὐτὰ εὐδοκίμουντα καὶ μεγαλουργούντα, καὶ νὰ περιμέῃ μέχρι τοῦδε ἵνα οἱ ἐπιλήττωσι· ἐκεῖνοι γόννοι ἀποδώσωσιν αὐτῇ τὴν ὀφειλομένην μερίδα τῆς λαμπρᾶς παρουσίας, ἣν κατεσκεύασαν.

Καθὼς δὲ ἡ ἐλευθερία, διὰ νὰ συμπληρώσῃ νὰ ρυθμισθῇ καὶ νὰ καθαρῶσθαι ἅπαντα τὰ κορίσματα τῆς ὑψηλοτέρας αὐτῆς ἀναπτύξεως, εἶχε χρῆσαν τοῦ χριστιανισμοῦ, οὕτω καὶ ὁ χριστιανισμὸς, διὰ νὰ ἐφαρμόσῃ ἀκεραίας ἀπάσας τὰς σωτηρίας αὐτοῦ ἀρχάς, ἐπρεπε νὰ ἐνεργήσῃ ἐπὶ λαῶν ἀκμαίων, ἐνεργῶν, δραστηρίων. Τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας, ἐξαγχειρῶν ἦν, ὡς προείπομεν, εἰς τὴν μεσημβρινὴν Εὐρώπην, δὲν ἐσώζετο εἰμὴ εἰς τοὺς ἄρχαίς τοῦ βορρᾶ δρυμῶνας, ὅπου ἐπλανᾶτο ἀπ' αἰῶνος ἄγριον μὲν καὶ ἄρρυθμον, ἀλλὰ σπαργὼν καὶ σπρυγῶδες. Ἐπρεπε ἄρα νὰ συνέλθωσιν ἐπὶ τὸ ἐν αἱ δύο αὗται ἀπ' ἀλλήλων τοσοῦτον ἀφιστάμεναι πνευματικαὶ δυνάμεις, καὶ ὥρισήσαν νὰ ἐπιτελέσωσι τὸν σύνδεσμον τοῦτον τὰ ἐν τῷ μέσῳ χείμενα δύο ἔθνη, τὰ πρωταγωνιστήσαντα τῆς δευτέρας τοῦ πολιτισμοῦ περιόδου, τὸ Ἑλληνικὸν καὶ τὸ Ῥωμαϊκόν. Εἰς δὲ τὰ δύο ἐκεῖνα στοιχεία τοῦ νεωτέρου καὶ ὠριμωτέρου πολιτισμοῦ, τὰ δύο ταῦτα ἔθνη ἐκλήθησαν νὰ προσθέσωσι καὶ τὴν ἰδίαν διανοητικὴν, πολιτικὴν καὶ ἀστυκὴν ἐπίδοσιν. Οὕτως ἡ μὲν πρώτη τοῦ πολιτισμοῦ περίοδος συνετέλεσεν εἰς τὸν ἀπαρτισμὸν τῆς δευτέρας, ἀμφοτέραι δὲ πάλιν συνεδράμην εἰς τὸν τῆς τρίτης ἀπαρτισμὸν. Ἀλλ' εἶναι πρόδηλον, ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ὑπὲρ πᾶν ἄλλο συνέδραμεν εἰς τὸ μέγα τοῦτο ἔργον. Ἦτις δύναται ν' ἀμφισβητήσῃ τὸ ἀκαταμέτρητον τῆς διανοητικῆς ἀναπτύξεως κληρονόμημα τὸ ὅποιον κατέλειπεν εἰς τὰς νεωτέρας γενεάς; Ὁ πολιτικὸς καὶ ἀστυκὸς βίος κατηρτίσθη πῶντι ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων τελειόερον, εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅμως ὀφείλει τὰς βεβαίους αὐτοῦ ἀρχάς. Ἡ ἐπὶ τὴν Ἀσίαν στρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου παρεσκεύασε καὶ διηκολύνη τὴν πρὸς δυσμὰς διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ· ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ὑπῆρξε τὸ κυριώτερον τῆς διαδόσεως ταύτης ὄργανον· ἐπὶ δὲ πᾶσιν ἡ Ἑλληνικὴ ἐθνικότης ἡ ὑπακούψασα μὲν πρὸς καιρὸν εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν κυριαρχίαν, ἀλλὰ συναρμολογήσασα τὰ τελευταῖα λείψανα τοῦ ἀρχαίου βίου μετὰ νέων ἠθικῶν καὶ ὑλικῶν στοιχείων, καὶ διασώσασα μὲν τὴν γλῶσσαν τῶν προγόνων, μέχρι δὲ τίνος καὶ τὸ

πνεῦμα τῶν προγόνων, δεχθεῖσα δὲ νέον καὶ ζωοπύροχον θρήσκευμα, ἀγωνισθεῖσα νὰ συγγενεύσῃ ἐν αὐτῇ νέᾳ καὶ Ῥωμαϊκώτερα φυλᾷ, ἐνμείρει δ' ἐπιτυχόσα τοῦτο, καὶ ἀνεπαισθήτως ἰδιοποιήσασα τὸ κατὰ τὴν ἑα Ῥωμαϊκὸν κράτος, ἡ Ἑλληνικὴ πάλιν ἐθνικότης οὐ μόνον ἐπτελείωσε καὶ ἐρρύθμισε τὸ χριστιανικὸν δόγμα, ἀλλὰ καὶ ἐπώσεν αὐτὸ ἔμπροσθεν τῶν Ἀράβων κατακλυσμοῦ, δι' ἀγόνων καρτερικῶν καὶ ἀειμνήτων, τοὺς ὁποίους καιροὺς εἶναι νὰ ἐκτιμῇτῃ ἡ ἱστορία δεόντως, ἀποδίδουσα τὴν ὀφειλομένην δικαιοσύνην εἰς τὴν ἀξιωματικώτατον Βυζαντινὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐποχὴν.

Καὶ αὕτη λοιπὸν εἶναι ἡ δευτέρα μεγάλη ἱστορικὴ ἐντολή, ἣν ἐπετέλεσε τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος. Ἀλλὰ, καθὼς, μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς πρώτης, ἀναλῶσαν τὴν ἀρχικὴν Ῥώμην, ἀπέβαλε πρὸς καιρὸν τὴν αὐτονομίαν, καὶ διὰ νὰ παρασκευασθῇ εἰς ἔργον ἑτερον, ἐδέετο νὰ τροπολογήσῃ καὶ νὰ ἐπιρρώσῃ τὰς ἰδίας δυνάμεις, οὕτω, μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς δευτέρας, προσδεδωκέν ἀπὸ δυσμῶν μὲν ὑπὸ τῶν Σταυροφορῶν, ἀπ' ἀνατολῶν δὲ ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὑπέκυψεν ἀλληλοδιαδόχως εἰς τοὺς δορυκτῆτορας ἐκείνους. Ἀπέβαλεν ὅμως τὴν πολιτικὴν αὐτονομίαν, οὐχὶ τὴν ἐθνικότητα. Ἡ ἀκαταβλήτος ἐκείνη ἐθνικότης, ἐμφυτον ἔχουσα τὴν καρτερίαν, τὴν φιλεργίαν, τὴν εἰς τὰ πάτρια δόγματα ἀδιάσειστον ἀρρασίωσιν, καὶ παράδοξον πρὸς τὴν ἐμπορίαν καὶ τὴν βιομηχανίαν ἐπιτηδειότητα, δι' αὐτῶν ἐπέτυχε τὴν σωτηρίαν αὐτῆς καὶ ἐν αὐταῖς ἐλήθησε παραμυθίαν κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας τῆς δουλοσύνης· θαυμασίως δ' ἀναπτύσσασα τὰς ἀρετὰς ταύτας, καὶ ὡρεθήσασα προσέτι ἀπὸ τοῦ νεωτέρου Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, οὐ μόνον οὐδετέρωσε τὴν θανατηφόρον ἀντιδρασὶν δυναστείας φοβερᾶς, ἀλλ' ἐνάγκασε μὲν αὐτὴν νὰ παραλάβῃ τὸ δουλωθὲν ἔθνος συμπαράδρον τῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας, κατέστησε δὲ τὸ ἔθνος τοῦτο κεφαλὴν καὶ κέντρον ἀπάσων τῶν χριστιανικῶν τῆς Ἀνατολῆς φυλῶν· καὶ ὅτε ἤλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ἀνέτειλε τὸ τρίτον εἰς τὸν ὀρίζοντα τῆς ἱστορίας.

Τοιοῦτον ἐκ περιώπης τὸ στάδιον τὸ ὅποιον διέτρεξεν ἡ Ἑλληνικὴ ἐθνικότης, καὶ τοῦ ὁποίου προκειται νὰ συμμαζετήσωμεν ἐνσαῦθα τὰς ποικίλας περιπετείας. Ἡ χεὶρ τῆς Προνοίας, ἡ δις μεταχειρισθεῖσα τὴν ἐθνικότητα ταύτην εἰς ἐπιτελεσὶν τῶν μνηστῶν βουλευμάτων, καὶ δις ἀνυσσάσασα αὐτὴν καὶ καινοποιήσασα, εἴποι τοσοῦτον καταφάνης καθ' ὅλας τὰς περιπετείας ἐκείνας, ὥστε τῇ ἀληθείᾳ δὲν βλασηνομένη λέγοντες, ὅτι ἡ πάτριος ἱστορία ἐπέχει ὡς πρὸς τὸν πολιτικὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους βίον ἦν τὰ εἶναι τὸ ἡμέτερον ὡς πρὸς τὸν κατ' ἰδίαν βίον, τὰς αὐτὰς παρέχοντα εἰς ἡμᾶς διδασκαλίαι, παραμυθίας καὶ παροινήσεις.